

КОНЦЕПТУАЛЬНА МЕТАФОРА чи ТРОПОЛОГІЧНИЙ СВІТ, або Запрошення до діалогу

Тема запропонованої конференції імponує передусім відкритістю до діалогу та інтеграції. Багатьом ученим, зацікавленим у розвитку галузі, якої вони займаються, доводиться стикатися із ситуацією, коли рамки їх наукової сфери стають надто тісними. Існує відомий приклад щодо наслідків вузької спеціалізації: у 1938 р. німецьким археологом-аматором, інженером за фахом В.Кенігом було доведено, що знайдені в Багдаді в шумерському похованні глиняні вази з внутрішніми мідними циліндрами й окисленими залізними стрижнями є насправді стародавніми гальванічними батареями, які застосовувалися для позолочування фігурок й посуду. Це відкриття перевернуло уявлення про технічний рівень загиблої цивілізації, адже, якби не інженерна освіта Кеніга, вази пилилися б далі в Національному музеї Іраку під табличкою “Предмети культу”.

На жаль, під такою табличкою: “Предмети культу, не чіпати!” – у науці поховані цілі простори. Охоронці наукових кордонів пильно стежать, щоб, наприклад, літературознавець не заходив на територію лінгвістів, філософів, психологів і соціологів, чи навіть теоретиків літератури, якщо дисертація захищається не з цієї спеціальності, а, приміром, із літератури зарубіжних країн. Оскільки авторці тез довелося бути в ролі такого неслухняного літературознавця, наважимося поділитися окремими міркуваннями, які мають відношення й до концептології.

При виборі теми нашого дисертаційного дослідження вирішальним було бажання написати щось “на захист фантастики” й довести, що не жанр визначає художні якості твору, а таланти його автора, і що фантастика (як наукова, так і фентезі) – це не тільки проблематика, а й певна поетика, яку слід вивчати. Треба було шукати нових шляхів, передусім у теоретичному плані, бо майже всі літературознавчі роботи носили описово-біографічно-історико-літературно-міфопоетичний характер, не заглиблюючись у визначальні особливості фантастики як жанру.

Перспективним виявилось звернення до інноваційної онтологічної поетики, пов’язаної з трьома відомими нам теоріями. Перша належить російському філософу Л. Карасьову, для якого це дослідження, шляхом деметафоризації, “онтологічно насичених” моментів тексту (так званих “емблем”), що сприяють відкриттю його глибинного прошарку, як правило, закритого і для самого автора [2]. Але підхід Карасьова виявився настільки особистісним, що з методологією, яка могла б застосовуватися

іншими дослідниками, виникли труднощі. Подальший розвиток онтологічна поетика як метод отримала завдяки російському літературознавцю Н.Шогенцуковій, яка звертається вже не стільки до семантики, скільки до поетики. За мету вона вважає дослідження способів художньої реалізації пізнаних письменником законів буття. При цьому аналіз концентрується на міфі, символі, гротеску, алегорії, часі/просторі, сюжеті, композиції, стилі, точці зору, інтертекстуальності, номінології, кольорі, нумерології, пейзажі, ритмі, але ключовим для філолога є поняття “метафоричного символу” [3], що вельми нагадує “емблему” Л.Карасьова. Чим відрізняється онтопоетика Шогенцукової від традиційної поетики, крім акцентуації на буттєвих константах письменника, визначити складно. Застосування онтологічної поетики іншими фахівцями (О.Барикіним, Л.Кіхней, Є.Трофимовим тощо) теж свідчить про увагу до метафори й символу як її першоелементів.

І, нарешті, термін онтологічна поетика безпосередньо щодо наукової фантастики (НФ) вживає американський філолог Бр.Мак-Хейл, для якого істотною рисою цієї літератури є створення альтернативного світу, тобто цілої мережі інновацій, наслідком чого виступає зіткнення такого світу з реальним (радше, з уявленням про нього, сформованим у читача). Учений вважає, що це зіткнення різних світів висуває на перший план їх структури й невідповідності між ними: він теж доходить висновку, що саме метафора за своєю природою визначає онтологічний вимір тексту, бо вона народжується з напруги між буквальним і переносним значенням, присутністю й відсутністю, “буттям” і “небуттям” [5, с. 237]. Світи, що створюються на основі метафори (наприклад, “світ-книга”), філолог називає тропологічними (tropological worlds) [5, с. 133]. Проте Бр.Мак-Хейл обмежується переліком окремих таких світів у творах сучасних письменників, не заглиблюючись в їх аналіз, а керуючись принципом знаходження спільних топосів у НФ та постмодерністській літературі.

Протягом нашого подальшого дослідження виявилось, що майже всі по-справжньому аналітичні дослідження уявних світів відбувалися у сферах, пов’язаних із когнітивною лінгвістикою (роботи Т.Павела, Л.Долежела, П.Стоквела, М.-Л.Райан, Е.Семіно, Д.Павкіна, Ю.Обелець та ін.). Крім того, вчасне ознайомлення з концептологією позбавило б необхідності узагальнювати всі відомі нам дослідження з теорії метафори й доводити, спираючись передусім на роботи психологів, що метафори закладені в понятійній системі людини, і тому фантастична література, як і поезія, вимагає від читача саме метафоричного мислення, розвиваючи горизонти мислення більше, ніж інші жанри.

Вищезгадані теорії свідчать про те, що під словом “онтологія” кожний із фахівців розуміє дещо своє, проте можна виділити певні напрямки руху їх думки. Увага Л.Карасьова і Н.Шогенцукової спрямована від автора до твору й навпаки, і онтологічність у цій площині притаманна всій художній літературі (онтопоетика – це метод

дослідження). Бр.Мак-Хейл пише про онтологічність саме НФ, яка, на його думку, полягає в особливостях впливу альтернативного світу твору на читача (онтопоетика – це властивість літератури).

Однак створення таких альтернативних світів є істотною рисою не тільки НФ, а й літератури фентезі (більш символічної, ніж метафоричної), що виступає різновидом сучасної деміургії, як вважає, зокрема, вітчизняний філолог В.Єшкілев. Він висуває “плеромічну теорію” (від грецького *pleroma* – повнота), що розглядає будь-який текст як “знакову істоту”, котра існує, живе й “накидає” своє буття на метакешталт за певними знаковими законами, незрозумілими для уявлень пересічної людини. Цікавим моментом теорії В. Єшкілева, зокрема, є теза про те, що людина зустрічається зі знаковою істотою в площині розгортання ситуації “автор – текст – читач”, тобто лише врахування усіх трьох компонентів дає більш-менш наближене розуміння плероми [1]. Здається вірогідним, що термін “плерома” в певних випадках може бути синонімічним “емблемі” Карасьова та “метафоричному символу” Шогенцукової.

Таким чином, для концепцій російських дослідників ключовим видається метафоричний символ як засіб передачі зв'язку буття автора із “космічним” буттям; у роботі Бр.Мак-Хейла увагу зосереджено на альтернативності фантастичних світів, що викликає онтологічне почуття в читача; у теорії українського фахівця і авторське “Я”, і персональний світ, в якому воно виявляється, і читач, якому цей світ “вживлюється”, зустрічаються в знакові – плеромі. Отже, якщо поєднати всі розробки, виявляється, що спільним для онтологічної поетики фантастичної літератури є символ альтернативного світу, який виступає реалізацією метафори, і може бути приблизно зведений до визначення через знак. Пропонуємо називати такий світ, слідом за Бр.Мак-Хейлом, тропологічним. Проте в нашому випадку береться до уваги не тільки той світ, що безпосередньо представлений у творі, як це часом трапляється в науково-фантастичному та фентезійному доробку (наприклад, світ як мислячий океан, байдужий до людини, у “Солярисі” С.Лема). Ми пропонуємо виявлення й дослідження світів, що виступають для письменника моделями буття, своєрідними *imago mundi*: про їх існування можуть свідчити не тільки красномовні “емблеми”, а й концепції, які вимальовуються за допомогою сукупності художніх засобів, притаманних конкретному автору.

Отже, онтологічною поетикою як методом вивчення фантастичних творів конкретного письменника вважаємо виявлення такого тропологічного світу й дослідження його присутності в художній системі на різних рівнях тексту. Можливим шляхом цього пошуку буде знаходження серед уявних світів таких, де відбувається створення реальності, і дослідження їх генезису. Вивчення тропологічного світу – постійне кружляння герменевтичним колом від окремого до загального й навпаки, причому загальним є творчість письменника в цілому, а окремим – його художні засоби: ті ж самі, згадані Н.Шогенцуковою, міф, час/простір, сюжет, композиція, стиль, точка зору, інтертекстуальність,

номінологія, колір, нумерологія, пейзаж, ритм, гротеск, алегорія тощо. Це означає, що для автора, одним із “тропологічних світів” якого є кільце (наприклад, серія “Світ-кільце” (1970-2004) Ларі Нівена), кільцева структура сюжету є допоміжним засобом втілення цієї метафори на різних рівнях тексту.

Напевно, концептологи-лінгвісти побачать у вищевикладеному ще одне застосування ідей Дж.Лакоффа та М.Джонсона, хоча й у площині дещо незвичній, адже “локус метафори – у думці, а не в мові” [4, с. 203], але насправді це було незалежне підтвердження універсальності теорії концептуальної метафори, зроблене в умовах, коли в поле зору потрапляли лише окремі роботи з когнітивної лінгвістики, бо у вітчизняному літературознавстві, на жаль, її потужний потенціал майже ігнорується.

Отже, подібно того, як тунель зазвичай прокладається з обох протилежних сторін, дослідження привели нас крізь онтопоетику Карасьова, Шогенцукової та Мак-Хейла та праці Єшкілева до простору концептології, але з дещо іншого боку. Ми готові до діалогу й не боїмося, що наші “предмети культу” можуть виявитися для вас просто “гальванічними батарейками”.

Література

1. Єшкілев В. Повернення деміургів / Володимир Єшкілев // Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури / Кер. проекту В.Єшкілев, ред. Ю.Андрухович [Електронний ресурс]. – Івано-Франківськ, 1998. – 288 с. – Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/yeshk-pd.htm>.

2. Карасёв Л.В. Онтологический взгляд на русскую литературу / Леонид Владимирович Карасёв. – М.: РГГУ, Институт высших гуманитарных исследований, 1995. – 104 с.

3. Шогенцукова Н.А. Опыт онтологической поэтики. Э.По, Г.Мелвилл, Д.Гарднер / Нина Адамовна Шогенцукова. – М.: Наследие, 1995. – 232 с.

4. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / George Lakoff // Metaphor and Thought: [coll. / ed. A. Ortony]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202-251.

5. McHale B. Postmodernist Fiction / Brian McHale. – L.: Routledge, 1996. – 272 p.